

بررسی ریشه «زین» و پیوند آن با بازنمایی زن در قرآن

حمیده طائب^۱، زهرا علیپور^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۵/۰۱/۲۶ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸)

چکیده

تحلیل دیدگاه قرآن نسبت به زن، نیازمند بررسی دقیق واژگان و مضامینی است که در ارتباط مستقیم یا غیرمستقیم با این موضوع به کار رفته‌اند. پژوهش حاضر، با بررسی نظام‌مند آیات قرآن کریم در پی بررسی ارتباط موضوع زن با ریشه زین است. به دیگر سخن با توجه به پیوند تاریخی «زن» و «زیبایی» در فرهنگ‌های بشری، این پرسش مطرح است که آیا در قرآن کریم نیز میان مفهوم «زینت» - به عنوان بارزترین واژه دال بر زیبایی، آراستگی و تزئین - و جایگاه زن، ارتباطی معنادار و قابل استنباط وجود دارد یا خیر؟ در این پژوهش از روش تحقیق کیفی با رویکرد واژه‌محور و سیاق‌محور استفاده شده است. کلیه مشتقات ریشه «زین» در ۴۶ موضع قرآنی شناسایی و کاربردهای نحوی-معنایی آن‌ها با توجه به سیاق و زمینه تحلیل شد. یافته‌های به دست آمده نشان می‌دهد که واژه «زینت» عمدتاً در سیاق امتحان دنیوی و با فاعلیت شیطان به کار رفته است و از میان ۴۶ مورد استعمال آن در قرآن، تنها در چهار مورد ارتباط مستقیم یا غیرمستقیم با موضوع زن مشاهده می‌شود. سه مورد از این چهار مورد در سیاق دستورات پوشش و حجاب (مانند آیه ۳۱ سوره نور) قرار دارد و هدف آن حفظ کرامت زن است و آخرین مورد در مذمت رفتار کفار که زن را صرفاً به عنوان زینت می‌بینند بیان شده است. قرآن زن را دارای کرامت ذاتی معرفی می‌کند و ارزش او را فراتر از ظاهر و جذابیت بصری می‌داند؛ لذا با به کارگیری واژه «زینت» در سیاق‌های خاص (به ویژه حجاب)، در پی حفظ کرامت ذاتی زن و جلوگیری از تقلیل او به «موضوع زیبایی» است. نگاه قرآن به زن، نگاهی فراجسمانی و مبتنی بر ارزش‌های انسانی و اخلاقی است.

کلید واژه‌ها: قرآن، زینت، زن، زیبایی، پوشش (حجاب)

۱. استادیار، گروه مطالعات زنان، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)؛

h.taeb@modares.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه مطالعات زنان، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

Z_alipour@modares.ac.ir

بیان مسئله

زنان از دیرباز با مجموعه‌ای از تصورات، توصیف و تعریف شده‌اند؛ تصورات و بازنمایی‌هایی که گاه با برخی ویژگی‌های زیستی آنان هم‌خوان بوده و گاه فاصله‌ای معنادار با شخصیت حقیقی و هویت انسانی آنان داشته است. به‌تدریج، کارکردهای اجتماعی این تصورات موجب شد تا گروه‌هایی که با زنان در ارتباطی نزدیک و مستمر قرار داشتند، با بهره‌گیری آگاهانه از این ظرفیت، به بازتولید و تصویرسازی از زن دست زنند. این تصورات ساخته‌شده، در بسیاری از موارد، زنان را در موقعیت استثمار قرار داده و آنان را تا حد ابزارهای کارکردی تقلیل داده است. آنچه امروز از آن با عنوان «طبیعت زنانه» یاد می‌شود، در واقع محصول فرایندی است که در آن برخی ویژگی‌های زنانه سرکوب و در مقابل، برخی دیگر تشویق و تقویت شده‌اند؛ فرایندی که بیش از آن‌که بازتابی از حقیقت وجودی زن باشد، نتیجه جهت‌دهی‌های فرهنگی و اجتماعی است (رفاهی، ۱۴۰۰).

در عصر حاضر، با گسترش روزافزون رسانه‌های جمعی و شکل‌گیری جوامع رسانه‌محور، تصویر زن به‌طور فزاینده‌ای از طریق استانداردهای زیبایی ساخته‌شده در تبلیغات و رسانه‌ها بازنمایی می‌شود؛ به‌گونه‌ای که زن نه به‌عنوان فردی با کارکردهای متنوع اجتماعی، بلکه عمدتاً به‌عنوان نماد زیبایی ظاهری و جاذبه بصری برجسته می‌گردد. تحلیل‌های نشانه‌شناسانه رسانه‌های تصویری نشان می‌دهد که تبلیغات محصولات زیبایی، در سطحی گسترده، مفاهیم «زن» و «زیبایی» را درهم تنیده و ایده‌آلی غیرقابل دست‌یافتنی از زن زیبا ارائه می‌دهند که در آن، ارزش زن به ظاهر و جذابیت بصری او گره خورده و با گفتمان‌هایی همچون «زن مدرن» و «زن ایده‌آل» هم‌بسته می‌شود (Rubab et al., 2021). پیامد چنین بازنمایی‌ای آن است که تصاویر ایده‌آل‌شده رسانه‌ای، زنان و دختران جوان را به تلاش برای انطباق با استانداردهای زیبایی زنانه و توجه افراطی به ظاهر سوق می‌دهد؛

وضعیتی که در آن فرد به‌طور مستمر خود را با این معیارهای تصویری مقایسه کرده و در پی ایجاد بیشترین میزان مشابهت با آن ایده‌آل‌ها برمی‌آید (Kaziga et al., 2021). این فرایند که از آن می‌توان با عنوان الگوسازی و الگوگیری یاد کرد، در صورت ارائه الگوهای نامناسب، به دلیل تعارضی که در کنش‌های فرهنگی فرد ایجاد می‌کند، می‌تواند موجب شکل‌گیری یا تشدید آسیب‌های اجتماعی شود.

در عین حال، باید توجه داشت که نگاه به زن به‌مثابه مفهومی هم‌ارز با زیبایی، پدیده‌ای نوظهور نیست و از دیرباز در عرف فرهنگی جوامع بشری میان زن و زیبایی نوعی ارتباط مستقیم برقرار بوده است. شواهد این مدعا را می‌توان از گفت‌وگوی فدروس و افلاطون در کتاب «ضیافت» یافت، آنجا که زن زیبا به‌عنوان یکی از نخستین پاسخ‌ها به پرسش از چیستی زیبایی مطرح می‌شود (فروغی، ۱۳۸۷، فدروس)، تا سنت عرفان اسلامی که زن را عالی‌ترین مثال زیبایی در جهان مادی و پذیرنده جمال الهی می‌داند (عناقه، ۱۰۲).

در مقابل این رویکردهای فرهنگی و رسانه‌ای، نگاه اسلام به زن قرار می‌گیرد. قرآن کریم به‌عنوان اصلی‌ترین منبع معرفت دینی در اسلام، نقشی بنیادین در شکل‌دهی به نظام‌های فکری، ارزشی و اجتماعی مسلمانان ایفا می‌کند. از این‌رو، هرگونه ارزیابی از دیدگاه اسلام درباره زن، ناگزیر باید بر تحلیل مستقیم آیات قرآنی استوار باشد و بررسی نسبت زن و زیبایی نیز از این قاعده مستثنا نیست. اما بررسی تفصیلی تمام واژگان مرتبط با مفهوم زیبایی در قرآن کریم مثل جمال، جمیل، حلیه، زینت و... خارج از ظرفیت یک مقاله است، لذا در این پژوهش به بررسی یکی از مرتبط‌ترین واژگان یعنی زینت پرداخته می‌شود. به این ترتیب، سؤال اصلی پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود: آیا میان کاربردهای قرآنی ریشه «زین» و مفهوم زن در قرآن، نسبتی معنادار وجود دارد و این نسبت چه دلالت‌هایی در تبیین نگاه قرآنی به زن دربردارد؟

مقدمه

مطالعات قرآنی در سال‌های اخیر با رویکردها و روش‌های متنوعی انجام شده است که

از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به دو روش واژه‌محور و موضوع‌محور اشاره کرد. در روش واژه‌محور، تمرکز پژوهش بر یک واژه خاص در قرآن کریم است و پژوهشگر با بررسی ریشه‌شناسی، معناشناسی و کاربردهای آن در آیات مختلف، به تحلیل معنایی آن می‌پردازد. در این چارچوب، (زرفا، ۱۳۹۶) در مقاله «شبکه مفهومی زینت در سنت روایی شیعه» با تمرکز بر واژه «زینت» کوشیده است مفهوم معادل زیبایی‌شناسی در سنت اسلامی را تبیین کند و (شریفی، ۱۳۸۷) نیز در مقاله «زیبایی‌ها و زینت‌ها از منظر قرآن مجید» با گردآوری و دسته‌بندی آیات مرتبط با واژگان زینت و جمال، به تحلیل موضوعی آن‌ها پرداخته است. در مقابل، در روش موضوع‌محور، پژوهشگر یک موضوع کلی را برمی‌گزیند و تمامی آیات مرتبط با آن را، حتی با وجود تفاوت واژگانی، گردآوری و تحلیل می‌کند؛ از جمله نمونه‌های برجسته این رویکرد می‌توان به اثر «التمهید فی علوم القرآن» مرحوم محمدصادی معرفت و مقاله (رضازاده جودی، ۱۳۹۴) با عنوان «منظومه مفهومی زیبایی‌شناسی در پرتو آیات قرآن کریم» اشاره کرد که بر پیوستگی درونی مفاهیم قرآنی و ضرورت بررسی شبکه‌ای واژگان تأکید دارد.

با توجه به دو روش ذکر شده برای تبیین دقیق نگاه قرآن به زن، در گام نخست باید موارد اشاره به زن در قرآن کریم بررسی شود و این پرسش مطرح گردد که آیا در قرآن موردی وجود دارد که زن با هدف برجسته‌سازی زیبایی معرفی شده باشد. از سوی دیگر در قرآن هزاران مورد ضمیر مؤنث به کار رفته است، بررسی همه این موارد از حوزه این پژوهش فراتر است؛ از این‌رو، به بررسی آیاتی که موضوع زن در آن به صورت مستقیم مورد اشاره قرار گرفته اکتفا کرده‌ایم که در نتیجه آن هیچ یک از زنان نامبرده در قرآن در ارتباط با موضوع زیبایی مورد اشاره قرار نگرفته‌اند. در گام دوم باید به دنبال پاسخ این پرسش بود که آیا در قرآن کریم میان مفهوم «زینت» — به‌عنوان بارزترین واژه دالّ بر زیبایی، آراستگی و تزئین — و جایگاه زن، ارتباطی معنادار و قابل استنباط وجود دارد یا خیر. در این مرحله با توجه به ساختار زبانی خاص قرآن که بر پایه ایجاز بلاغی، لایه‌های

معنایی عمیق و سیاق گسترده شکل گرفته است؛ صرف مراجعه به منابع لغوی برای تبیین مفاهیم قرآنی کفایت نمی‌کند و تحلیل درون‌متنی واژگان در بستر آیات، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به شمار می‌رود (اخوان، ۵۶).

بر این اساس، روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل کیفی آیات قرآن با رویکرد واژه‌محور و سیاق‌محور است؛ بدین معنا که ابتدا تمامی آیات حاوی مشتقات ریشه «زین» گردآوری و دسته‌بندی شده و سپس آیاتی که به‌طور مستقیم یا ضمنی با موضوع زن ارتباط دارند، به‌صورت تفصیلی تحلیل می‌شوند. واژه «زینت» با ریشه «زین» در اکثر منابع معتبر لغوی زبان عربی به معنای آراستن، زیباسازی و افزودن بر جلوه‌های ظاهری بوده و بر ابعاد مختلف این مفهوم تأکید شده است که در این پژوهش به تفصیل به آن پرداخته می‌شود.

آنچه می‌توان در خصوص جنبه نوآورانه تحقیق اشاره کرد این است که بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که با وجود مطالعات متعدد موضوع‌محور درباره زن در قرآن، تحلیل نظام‌مند ساختار واژگانی ریشه «زین» و نسبت آن با مفهوم زن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش‌های موجود در حوزه زینت زنان عمدتاً بر آیه ۳۱ سوره نور تمرکز داشته‌اند و هر یک از منظر فقهی، اجتماعی یا معنایی به این مفهوم پرداخته‌اند، اما همچنان خلأ یک مطالعه واژه‌محور جامع در این زمینه احساس می‌شود. از این‌رو، مقاله حاضر درصدد است با پر کردن این خلأ پژوهشی، به تبیین علمی نسبت میان زن و زینت در قرآن بپردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که نگاه قرآنی به «زینت» نه جنسیتی، بلکه انسان‌محور، اخلاق‌مدار و تربیتی است و برای نخستین بار، با بهره‌گیری از تحلیل فراگیر تمام موارد کاربرد واژه «زینت» و مشتقات آن در قرآن کریم، یک چارچوب مفهومی - کارکردی را ارائه می‌دهد و بعد از ترسیم نقشه مفهومی زینت در کل قرآن، زمینه‌ای برای بازخوانی موضوع حجاب بر پایه کارکردگرایی قرآنی فراهم می‌آورد؛ رویکردی که در هیچ‌یک از پیشینه‌های بررسی شده دیده نمی‌شود.

زنان قرآنی (بررسی موضوعی)

در بررسی زنان صریح‌الذکر در قرآن، باید توجه داشت که تنها یک زن به نام مشخص و صریح معرفی شده است:

● مریم(س)؛ اشاره به او در موضوعاتی همچون تولد اعجاز‌آمیز حضرت عیسی، طهارت و برگزیدگی الهی در سوره آل‌عمران (آیات ۳۳-۳۷)، بشارت تولد عیسی در همان سوره (آیات ۴۲-۴۷)، بارداری و ولادت عیسی در سوره مریم (آیات ۱۶-۳۴)، تبیین نسبت عیسی با خدا و رد الوهیت او در سوره نساء (آیات ۱۵۶-۱۷۱) و معرفی مریم به‌عنوان الگوی ایمان در سوره تحریم (آیه ۱۲) صورت گرفته است.

سایر زنان یادشده در قرآن، نه با نام شخصی، بلکه با تأکید بر جایگاه، نقش اجتماعی یا نسبت خانوادگی معرفی شده‌اند:

● همسران پیامبر اکرم(ص): با عناوین «أَزْوَاجُ النَّبِيِّ» و «نِسَاءُ النَّبِيِّ» در سوره احزاب (آیات ۳۴-۲۸ و ۵۳) و در موضوعاتی چون مسئولیت مضاعف اجتماعی، الگوی عفاف و گفتار و رفتار اجتماعی، آموزش و انتقال علم، تخییر در انتخاب سبک زندگی و رعایت حریم خصوصی پیامبر مورد اشاره قرار گرفته‌اند.

● همسر فرعون: در آیه ۱۱ سوره تحریم با عنوان «امْرَأَةُ فِرْعَوْنَ» به‌عنوان الگوی ایمان در برابر طغیان معرفی شده است.

● همسر نوح: در آیه ۱۰ سوره تحریم با عنوان «امْرَأَةُ نُوحٍ» نماد خیانت اعتقادی و الگوی کفر دانسته شده است.

● همسر لوط: با عنوان «امْرَأَةُ لُوطٍ» در آیه ۱۰ سوره تحریم به‌سبب همراهی با گناه جمعی، در آیه ۸۱ سوره هود به‌دلیل هلاکت ناشی از انحراف و در آیه ۸۳ سوره اعراف به‌عنوان عبرتی تاریخی مطرح شده است.

● همسر عمران: در سوره آل‌عمران با عنوان «امْرَأَةُ عِمْرَانَ» و در ارتباط با نذر فرزند و تولد حضرت مریم معرفی می‌شود.

- ملکه سبأ: با عنوان «امراة تملکهم» در آیات ۲۳ و ۴۴ سوره نمل و با تأکید بر رهبری سیاسی، عقلانیت و پذیرش حق مورد اشاره قرار گرفته است.
- مادر حضرت موسی: با عنوان «أمّ موسی» در آیات ۷ و ۱۳ سوره قصص، با موضوع وحی الهی، مادری و شجاعت، و در آیات ۳۸ و ۴۰ سوره طه با موضوع الهام الهی معرفی شده است.
- خواهر حضرت موسی: با عنوان «أخت موسی» در آیات ۱۱ و ۱۳ سوره قصص و با تأکید بر نقش فعال اجتماعی ذکر شده است.
- همسر عزیز مصر: با عنوان «امراة العزیز» در آیات ۲۳ و ۳۵ سوره یوسف در ارتباط با عشق، وسوسه و توبه و در آیات ۵۱ و ۵۳ همان سوره در موضوع اعتراف به خطا مطرح می‌شود.
- مجموع این شواهد نشان می‌دهد که قرآن کریم در مواجهه با زنان، حتی زنانی که در نزدیک‌ترین نسبت با پیامبران قرار دارند، از نام‌گذاری فردی پرهیز کرده و به جای آن، نقش، مسئولیت و کارکرد اجتماعی - معنوی آنان را برجسته ساخته است؛ امری که شاید بتوان از آن چنین نتیجه گرفت که نگاه قرآنی به زن، برخلاف نگاه غالب امروزی، نگاهی زیبایی‌محور یا مبتنی بر ظاهر نیست، بلکه رویکردی وظیفه‌محور، ارزشی و معنایی دارد.
- در این میان، توجه به آیه ۱۸ سوره زخرف ضروری است؛ اگرچه در این آیه شریفه به هیچ زنی اشاره نشده اما بسیاری از مفسران موضوع آیه را به زن بازگردانده‌اند، در حالی که این آیه از نظر ساختار زبانی با فعل مجهول بیان شده است و نائب فاعل آن لفظ "مَن" است که فرا جنسیتی است. یعنی اگر آیه شریفه در مقام اشاره به زن بود باید با فعل با ضمیر مونث آورده می‌شد. لذا نمی‌توان این آیه را به‌طور قطعی مختص زن دانست و نهایتاً می‌توان گفت آیه نسبت به زن و مرد ساکت بوده و در مقام بیان نظر کفار جاهلی است.
- بنابراین، نظر به عدم کاربرد واژگان دارای معنی زیبایی در خصوص ویژگی زنان

الگوی قرآنی؛ واژه زینت که قرابت با مفهوم زیبایی دارد، ابتدا به صورت لغوی و سپس در قرآن مورد بررسی قرار می گیرد.

واژه‌شناسی زین

واژه «زینت» با ریشه «زین» در اکثر منابع معتبر لغوی زبان عربی به معنای آراستن، زیباسازی و افزودن بر جلوه‌های ظاهری بوده و بر ابعاد مختلف این مفهوم تأکید شده است؛ بعنوان نمونه: برخی «زینت» را به معنای «آراستن»، «آرایش» و «خوبی» تعریف کرده و آن را در برابر «شین» (زشتی) قرار داده اند (دهخدا، ذیل ریشه زین؛ خلیل بن احمد، ۳۸۷/۷؛ مصطفوی، ۳۷۴/۴). برخی دیگر «زینت» را شامل هر آنچه که انسان با آن خود را می‌آراید، از قبیل لباس، جواهرات و امثال آن دانسته‌اند (طریحی، ۲۶۲/۶). گاهی «زینت» به عنوان «نام جامعی برای هر چیزی که انسان با آن زینت می‌یابد» معرفی شده (ابن منظور، ۲۰۲/۱۳) و گاهی نیز با تفکیک ابعاد معنایی زینت، آن را به سه گونه دسته‌بندی کرده‌اند: ۱) زینت نفسانی مانند علم و باورهای صحیح، ۲) زینت بدنی همچون نیرو و بلندی قامت، ۳) زینت خارجی نظیر مال و مقام. قائلین به این نگاه، تأکید می‌کنند که زینت حقیقی آن است که صاحب خود را نه در دنیا و نه در آخرت آلوده نسازد (راغب اصفهانی، ۱۶۷/۲). در برخی لغتنامه‌ها مصادیقی همچون «عُرفُ الدیک» (کاکل خروس) را به عنوان نمونه‌ای از زینت طبیعی ذکر کرده‌اند (ابن فارس، ۴۱/۳) و در برخی موارد برای روشن‌تر شدن دلالت ریشه «زین» بر زیبایی ذاتی و نیکوسازی، با جمع میان تعاریف، هم زینت را به عنوان مفهومی جامع برای هر آنچه که به زیبایی منجر می‌شود تعریف کرده و هم معنای مقابل آن بیان شده و آن را متضاد «شین» (نقص و زشتی) دانسته‌اند (صاحب بن عباد، ۹۴/۹). اما از میان تعاریف معاصر، تعریف زیر از جامعیت بیشتری برخوردار است:

«زینت هر چیزی است که انسان برای خود یا شیئی به کار می‌گیرد تا مایه زیبایی

گردد یا بر زیبایی آن افزوده شود و در نگاه دیگران خواستنی‌تر جلوه کند. تزئین، در حقیقت، عملی است برای افزایش میل و رغبت دیگران نسبت به چیزی یا کسی از طریق زیباسازی آن.^۱ (زرفا، ۱۳۹۶)

سیمای کلی کاربردهای ریشه زین در قرآن

ریشه «زین» در قرآن کریم در مجموع ۴۶ مرتبه در ۴۳ آیه، به اشکال نحوی مختلف مورد استفاده قرار گرفته است. توزیع این کاربردها به این شرح است: ۲۷ مرتبه به صورت فعلی، که در ۱۸ مورد آن، فاعل فعل «زین» شیطان معرفی شده است و شامل این آیات است: الانعام-۴۳، ۱۲۲ و ۱۳۷؛ الانفال-۴۸؛ النحل-۶۳؛ النمل-۲۴؛ العنکبوت-۳۸؛ الحجر-۳۹؛ فصلت-۲۵؛ التوبه-۳۷؛ یونس-۱۲؛ الرعد-۳۳؛ فاطر-۸؛ غافر-۳۷؛ محمد-۱۴؛ الفتح-۱۲؛ آل عمران-۱۴؛ البقره-۲۱۲.^۱ در مقابل، در ۸ مورد، فاعل فعل خداوند است. با این حال، از این ۸ مورد، ۲ مورد به افعال الهی اشاره دارند که در چارچوب سنت املاء و استدراج قرار می‌گیرند (الانعام-۱۰۸؛ النمل-۴) [۲]؛ به این معنا که وقتی شرایط شناختی و عاطفی پذیرش حق فراهم باشد اما انسان به واسطه وسوسه‌های شیطانی از پذیرش آن سرباز زند، بنابر سنت الهی، نعمت‌های مادی او فزونی می‌یابد و فرد در رفاه و آسایش مادی غرق می‌شود تا جایی که دیگر به سمت مسیر حق باز نمی‌گردد. این وضعیت مصداق سنت استدراج است (شهبازی، ۸۰). در ۵ مورد دیگر از ۸ فعلی که به خداوند نسبت داده شده، با توجه به الفاظ مورد استفاده در آیات و ترجمه آیه، «زینت» به زیبایی‌های طبیعی و ساختار جهان هستی اشاره دارد (الحجر-۱۶؛ صافات-۶؛ ق-۶؛ الملک-۵؛ فصلت-۱۲) [۳]. در یک مورد (حجرات-۷)^۲، ایمان در قلب مومنین به عنوان موضوع زینت شده توسط فعل الهی

۱. اگرچه در برخی از آیات زین به صورت فعل مجهول آمده اما بر مبنای تفاسیر، فاعل آن شیطان دانسته شده است.

متذکر است که متن آیات در پی نوشت ۱ آمده است.

۲. وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ (الحجرات: ۷)

معرفی شده است. و نهایتاً در آخرین مورد شکل فعلی ریشه زین در قرآن کریم، زمین به عنوان فاعل فعل «زین» معرفی شده است (یونس-۲۴).^۱

سنت دیگری که در فعل تزین توسط خداوند جریان دارد، گذشته از سنت استدراج - با توضیحی که گذشت - سنت ابتلاء است؛ چرا که به زیبایی‌های آفرینش اشاره دارد. زمانی که چنین آیاتی در کنار آیه ۷ از سوره مبارکه کهف قرار گیرد که می‌فرماید: «مسلماً ما آنچه را [از درخت، نبات، حیوان، دریا و دیگر آثار] روی زمین است، زینت زمین قرار دادیم تا آنان را آزمایش کنیم که کدامشان از جهت عمل نیکوترند»^۲ و در آن آزمایش انسان به عنوان هدف از زیبا سازی طبیعت توسط خداوند بیان شده، چنین نتیجه می‌دهد که به خلاف تصور اولیه، تصویر کلی زینت در قرآن، به مثابه فضیلتی ارزشمند محسوب نمی‌شود. از سوی دیگر، مابقی استعمالات این ریشه (غیر فعلی) با توجه به قراین موجود در آیه تماماً مربوط به دنیا است؛ به این معنا که یا در توصیف دنیا به کار رفته‌اند، یا در ساختار اضافه به دنیا ظاهر شده‌اند، یا ناظر به ویژگی‌های فریبنده و زودگذر دنیوی هستند؛ به طوری که در مجموع می‌توان مدعی شد که همه آن‌ها در چارچوب نگرش قرآنی به دنیا به عنوان عرصه آزمایش و ناپایداری معنا می‌یابند، اما در ۱۹ مورد باقی مانده؛ ۷ مرتبه به صورت مفعولی (الکھف- ۷ و ۲۸؛ یونس- ۸۸؛ الاعراف- ۳۲؛ النور- ۳۱؛ الاعراف- ۳۱؛ النحل- ۸) [۴]، ۴ مرتبه در قالب عطف (الحدید- ۲۰؛ هود- ۱۵؛ القصص- ۶۰؛ الاحزاب- ۲۸) [۵]، ۲ مرتبه به صورت جار و مجرور (طه- ۸۷؛ النور- ۶۰) [۶]، ۱ مرتبه به عنوان خبر (الکھف- ۴۶)^۳، ۱ مرتبه به صورت مضاف و مضاف‌الیه (طه- ۵۹)^۴، و ۱

۱. إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أُنْزِلَتْهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازْبَيَّتْ وَطُنَّ أَهْلُهَا أَتَتْهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فْجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنِ بِالْأَمْسِ كَذَٰلِكَ نَفْصَلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُفَكِّرُونَ (یونس: ۲۴)

۲. إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لِّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

۳. الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا (کهف- ۴۶)

۴. قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَن يُخْشَرَ النَّاسُ ضُحًى (طه: ۵۹)

مرتبه به صورت حال (قصص-۷۹)^۱ آمده است.

در میان تمام کاربردهای این ریشه، تنها در چهار مورد به صورت مستقیم به موضوع زن اشاره شده است. از این میان، دو آیه مربوط به احکام پوشش زنان است (النور-۳۱ و ۶۰). یک مورد خطاب به همسران پیامبر(ص) است که به بحث مقایسه هم نشینی با پیامبر اکرم(ص) در مقابل برخورداری از نعمات دنیا می‌پردازد (الاحزاب-۲۸) و یک آیه هم در مقام برشماری شهوات دنیوی به موضوع زن اشاره می‌کند، به نحوی که محور آن ارتباط مرد با زن در بستر تمایلات دنیوی است (آل عمران-۱۴). این موارد در ادامه با تفصیل بیشتری بررسی خواهند شد.

زینت و زن در قرآن

همانگونه که گذشت از میان تمام کاربردهای ریشه زین در قرآن کریم تنها چهار آیه با موضوع زن ارتباط دارد، به این معنی که در آن همزمان با استعمال واژه زین حد اقل یک واژه‌ی مرتبط با موضوع زن نیز به کار رفته، به صورتی که میان زین و موضوع زن ارتباط وجود دارد که در ادامه به آنها می‌پردازیم. این چهار مورد عبارتند از:

۱. آیه ۳۱ از سوره مبارکه نور که در مقام بیان کیفیت صحیح پوشش است؛ چرا که با دقت تمام میزان پوشیدگی بدن زن را بیان کرده و حتی کیفیت بستن پوشش سر را نیز توضیح می‌دهد.

۲. آیه ۶۰ سوره مبارکه نور که در پی مشخص کردن محدوده حلال و حرام در پوشش زنان بوده و زینت به جهت اشاره به خودآرایی و آرایش کردن آمده است.

۳. آیه ۲۸ از سوره مبارکه احزاب که خطاب به همسران پیامبر اکرم(ص) بوده و ضمن مقایسه میان برخورداری از زینت دنیوی و هم نشینی با پیامبر اکرم(ص) تاکید می‌کند که آنها می‌بایست میان همسری پیامبر اکرم(ص) و زینت دنیا یکی را انتخاب کنند و به تعبیری

۱. فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَكُنُوزٌ عَظِيمٌ (القصص: ۷۹)

جمع بین این دو را ناممکن بیان می‌کند.

۴. آیه ۱۴ از سوره مبارکه آل عمران که به تصریح احادیث، فعل تزئین در این آیه به عنوان یکی از افعال شیطان جهت فریب نوع بشر مورد اشاره قرار گرفته است. یعنی فعل «زُئِنَ» در این آیه شریفه نه در توصیف زن و نه خطاب به زن است بلکه در مقام بیان شهوات دنیوی به کار رفته و حتی زن به عنوان موضوع زینت نیز مطرح نشده، بلکه تمتع از زن به عنوان یکی از مصادیق اشیای تزئین شده دنیوی ذکر شده است.

نکته‌ای که بیان آن در آغاز تحلیل ضروری به نظر می‌رسد، تبیین مبنای اولویت‌بندی و ترتیب ارائه آیات قرآنی در پژوهش حاضر است. آیات منتخب بر اساس دو معیار اصلی سامان یافته‌اند: نخست، میزان اهمیت و تمرکز محتوای آیه بر موضوع زن، و دوم، میزان ارتباط ریشه «زین» با مفهوم زن در بافت معنایی آیه. بر این مبنا، آیاتی که خطاب مستقیم آن‌ها به پیامبر اکرم (ص) بوده و موضوع آن‌ها به طور مشخص زنان مؤمن هستند و در عین حال، واژه «زینت» نیز به صورت صریح به زنان نسبت داده شده است، در اولویت تحلیل قرار گرفته‌اند. لذا آیه ۳۱ سوره نور که در آن زینت و پوشش زنان در کانون خطاب الهی قرار دارد به عنوان نخستین آیه مورد بحث قرار گرفته است. در مرتبه دوم، آیه ۶۰ سوره نور قرار می‌گیرد که اگرچه از لحاظ محتوایی مشابه آیه ۳۱ همان سوره است و در آن نیز «زینت» به صورت مستقیم به زنان نسبت داده شده، اما به دلیل آن‌که حکم مندرج در این آیه، استثنایی بر حکم پیش‌گفته در آیه ۳۱ است، از نظر ساختار منطقی، پس از آن ذکر شده است. آیه سوم مورد بررسی (الاحزاب- ۲۸)، به رغم آن‌که مشتمل بر مفهوم زینت است، این واژه را نه در ارتباط با زنان بلکه به عنوان یکی از ویژگی‌های دنیای فانی مطرح می‌سازد. از این رو، چون «زینت» در این آیه نه خطاب به زنان بوده و نه توصیف زن است، از منظر ارتباط مفهومی با موضوع پژوهش، در جایگاهی پایین‌تر نسبت به آیات پیشین قرار دارد. در نهایت، آیه ۱۴ سوره آل عمران کمترین سطح ارتباط را با موضوع پژوهش حاضر دارد و لذا به عنوان آخرین آیه در این تحلیل مورد بررسی قرار می‌گیرد.

اما هر چهار آیه شریفه ملاک مطرح شده در اول پژوهش-پرداخت به موضوع زینت و استفاده از الفاظ مرتبط با زن در ارتباط با موضوع زینت- را داشته و پرداخت به آنها ضروری به نظر می‌رسد. لذا در ادامه، هر یک از آیات فوق به تفصیل بیان می‌شود:

۱. زینت؛ اشاره به کیفیت صحیح پوشش (۳۱ سوره نور)

سوره نور از جمله سوره‌هایی است که به‌طور متمرکز به موضوعات اخلاقی، اجتماعی و جنسی در جامعه اسلامی می‌پردازد. به همین دلیل، برخی مفسران آن را "سوره عفت" نامیده‌اند (مکارم، ۵۴۲/۱۴). در این سوره، مشتقات ریشه «زین» چهار مرتبه به کار رفته و در زمینه حجاب، عفاف و حریم خصوصی زنان بوده است. این فراوانی نشان می‌دهد که واژه «زینت» در این سوره، کلیدی برای درک نگاه قرآن به روابط جنسیتی، پوشش و سلامت اخلاقی جامعه است که شامل همه اقشار جامعه شده و حتی محدودیت سنی نیز ندارد.

«و به زنان باایمان بگو: چشمان خود را از آنچه حرام است فرو بندند، و شرمگاه خود را حفظ کنند، و زینت خود را [مانند لباس‌های زیبا، گوشواره و گردن بند] مگر مقداری که [طبیعتاً مانند انگشتر و حنا و سرمه، بر دست و صورت] پیداست [در برابر کسی] آشکار نکنند، و [برای پوشاندن گردن و سینه] مقنعه‌های خود را به روی گریبان‌هایشان ببندازند، و زینت خود را آشکار نکنند مگر برای شوهرانشان، یا پدرانشان، یا پدران شوهرانشان، یا پسرانشان، یا پسران شوهرانشان، یا برادرانشان، یا پسران برادرانشان، یا خواهرانشان، یا زنان [هم‌کیش خود] شان، یا بردگان زر خریدشان، یا خدمتکارانشان از مردانی که ساده لوح و کم‌عقل‌اند و نیاز شهوانی حس نمی‌کنند، یا کودکانی که [به سن تمیز دادن خوب و بد نسبت به امیال جنسی] نرسیده‌اند. و زنان نباید پاهایشان را [هنگام راه رفتن آن گونه] به زمین بزنند تا آنچه از زینت‌هایشان پنهان می‌دارند [به وسیله نامحرمان] شناخته شود. و [شما] ای مؤمنان! همگی به سوی خدا بازگردید تا رستگار شوید.»^۱

۱. وَ قُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلَا يَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ^۴

در بررسی شأن نزول آیه شریفه روایات متعددی وارد شده است که یکی از برجسته‌ترین آن‌ها در کتاب کافی به نقل از امام باقر(ع) می‌فرماید: «جوانی از انصار در مدینه زنی را ملاقات کرد. در آن دوره، زنان مقنعه‌های خود را پشت گوش‌هایشان می‌بستند. جوان هنگام عبور آن زن به وی نگرست و پس از عبور او نیز همچنان نگاهش را ادامه داد. به هنگام عبور از کوچه‌ای، متوجه مانعی نشد و صورتش به استخوان یا قطعه شیشه‌ای برخورد کرد که در دیوار تعبیه شده بود، و مجروح شد. پس از آن، به محضر پیامبر خدا (ص) آمد و واقعه را شرح داد. در این هنگام جبرئیل (ع) نازل شد و آیه مزبور را بر پیامبر اکرم(ص) فروخواند» (کلینی، ۵/ ۵۲۱).

در این آیه، واژه «زینت» سه مرتبه تکرار شده «وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا/ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ/ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ» که با توجه به سیاق آیه موضوع اصلی در این سه جایگاه، حجاب و حدود پوشش زنان مؤمن است و شأن نزول آن نشان‌دهنده ارتباط مستقیم این آیه با مسأله‌ی کنترل نگاه و رعایت حریم پوشش در جامعه‌ی دینی است. در رابطه با مقصود قرآن از واژه «زینت» در این آیه، دیدگاه‌های گوناگونی میان پژوهشگران و مفسرین وجود دارد. برخی مراد از زینت را موضع زینت مانند ساعد، ساق و... می‌دانند (بهبودی، ۱۳۸۷) و برخی دیگر آن را به معنای خود زینت‌آلات نظیر گوشواره، گردنبند و دستبند دانسته‌اند (سیوطی، ۴۱/۵). در برخی تفاسیر نیز تاکید شده که آیه، ناظر به منع آشکار کردن زینت‌های پنهان، نظیر لباس‌های زینتی زیرین یا زینت‌های بدنی، حتی بدون آشکار شدن اندام است (طباطبایی، ۱۱۱/۱۵؛ مکارم شیرازی، ۴۳۸/۱۴؛ طبرسی، ۲۱۷/۷). برخی از تفاسیر نیز با اشاره به هر دو نگاه قائل به تفصیل شده و بعد از تفکیک میان زینت ظاهری و زینت باطنی، بیان می‌کنند که زینت ظاهری شامل لباس‌های

→ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِهِنَّ أَوْ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوْ التَّابِعِينَ غَيْرَ أُولَى الْأَرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلُ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

معمولی، سرمه، انگشتر و خضاب دست‌ها بوده و زینت باطنی شامل موضعی چون گوش‌ها، گردن و بازوها می‌شود (قمی، ۳۱۶/۳؛ طبرسی، ۲۱۷/۷). در روایات متعددی از معصومان (ع) نیز این تفکیک مورد تایید قرار گرفته است، نظیر روایت زرارہ از امام صادق (ع) که در آن «زینت ظاهر» را به سرمه و انگشتر تفسیر کرده‌اند و روایت امام باقر (ع) که زینت را به سه دسته زینت برای مردم، زینت برای محارم و زینت برای همسر تقسیم کرده‌اند (بحرانی، ۵۸/۴-۶۱؛ مجلسی، ۳۳/۱۰۱). اگرچه هر یک از این چند نگرش که مورد پذیرش واقع شود در نهایت تفاوتی در بحث پژوهش حاضر به وجود نخواهد آمد، چرا که هدف از ذکر این آیه شریفه در این بخش اثبات ارتباط زینت با موضوع پوشش بوده که در تمام اقوال قطعی است.

نکته‌ی بلاغی مهم در این آیه، مبالغه در منع نگاه به زن از طریق تأکید بر زینت، به جای اشاره مستقیم به بدن است. به عبارت دیگر، قرآن کریم به جای آنکه صراحتاً به اندام و بدن زن اشاره کرده و نگاه به آن را منع کند، نگاه به زینت‌های آویخته بر بدن را ممنوع کرده است. در این نوع بیان دو نکته بسیار مهم وجود دارد: یکی شدت تأکید بر پوشش و کنترل نگاه که از طریق نوعی اغراق ادبی بیان شده است، یعنی زمانی که نگاه به زیورآلات متصل به بدن ممنوع است به طریق اولی، حرمت نظر، مواضع زینت را نیز در برمی‌گیرد (زرگوش، ۵۴). نکته دوم، دقت و ظرافت قرآن در نوع چگونگی استعمال واژگان است چرا که در فرهنگ و لغت عرب به آنچه پوشاندن آن لازم باشد «عَوْرَه» گفته می‌شود (طریحی، ۴۱۶/۳؛ ابن منظور، ۶۱۶/۴). از همین رو به شرمگاه نیز اطلاق عوره می‌شود. لذا در روایات، سراسر بدن زن «عوره» دانسته شده است. برای نمونه، امام صادق (ع) می‌فرماید: «زنان همانا عوره‌اند» (کلینی، ۱۱/۵). شاهی که برای مراد بودن زیورآلات از واژه زینت در آیه وجود دارد، سومین استعمال ریشه زین در همه آیه شریفه است که می‌فرماید: «و چنان پای نکوبند که آنچه را از زیورشان پوشیده می‌دارند، آشکار گردد»^۱

۱. وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ

اکثر مفسرین مراد از زینت در این بخش از آیه را خلخال دانسته اند که با محکم کوبین پا بر زمین و برخورد خلخال‌ها به یکدیگر صدا تولید می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۴/۴۳۸). به عبارت دیگر زینت در سراسر آیه به معنای زیورآلاتی است که در محل زینت قرار گرفته است و این مطلب می‌تواند به عنوان شاهی بر آنچه در بحث بلاغت قرآن گذشت، در نظر گرفته شود.

اما قرآن کریم با توجه به نوع بیانی که در آیه شریفه وجود دارد بجای استفاده از واژه عوره، از واژه زینت استفاده کرده که لطافت و ظرافت خاصی را به همراه داشته و شاید بتوان گفت این نوع گزینش واژه با توجه به موضوع آیه که بحث از پوشش زنان است انجام گرفته و تاکید خاصی بر نوع نگاه قرآن به جایگاه زن دارد. یعنی از سویی نه تنها لزوم پوشیده بودن تمام بدن زن را بیان می‌کند بلکه حتی ضرورت آن را با اغراق مورد تاکید قرار می‌دهد. اما از سوی دیگر با توجه به این که خطاب آیه شریفه به پیامبر اکرم (ص) بوده و موضوع آیه زنان مومن است، اوج لطافت و ظرافت و بلاغت در بیان را به کار گرفته و بجای استفاده از واژه «عوره» از واژه «زینت» استفاده می‌کند. شاهد دیگری که می‌تواند به عنوان موبد این مطلب باشد «عَوْرَاتِ النِّسَاءِ» در انتهای آیه است. زیرا در این بخش از آیه شریفه قرآن در مقام بیان یک قانون کلی در مورد کیفیت تشخیص کودک غیر بالغی که حجاب در مقابل او واجب نیست می‌فرماید: ملاک قدرت تمیز کودک و واکنش جنسی او نسبت به بدن زنان است^۱، لذا از آنجا که در این ویژگی تفاوتی میان زن مومنه و زنان کافر وجود نداشته و خطاب آیه شریفه به جنس مونث است، واژه عوره مورد استفاده قرار گرفته است.

۱. يجوز للمرأة النظر إلى الصبي المميز ما لم يبلغ، ولا يجب عليها التستر عنه ما لم يبلغ مبلغاً يترتب على النظر منه أو إليه توران الشهوة على الأقوى في الترتب الفعلي و على الأحوط في غيره. (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۰: ۳۰۱/۱، مسألة ۲۶)

۲. زینت؛ استثناء از وجوب پوشش بیان شده در آیات پیشین همین سوره (۶۰ سوره نور)

یکی دیگر از آیاتی که واژه «زینت» در آن به کار رفته و به طور مستقیم با موضوع زن مرتبط است، آیه ۶۰ سوره مبارکه نور است. موضوع این آیه شریفه، لغو مشروط حکم پوشش برای زنان سالمند بوده و می‌فرماید: «و بر زنان از کار افتاده‌ای که امید ازدواجی ندارند، گناهی نیست که حجاب و روپوش خود را کنار بگذارند، در صورتی که با زیور و آرایش خویش قصد خودآرایی نداشته باشند. و پاکدامنی برای آنان بهتر است؛ و خدا شنوا و داناست»^۱ (نور-۶۰)

بررسی تفاسیر نشان می‌دهد که آیه ۶۰ سوره نور در مقام استثنای خاص از حکم عام پوشش در آیه ۳۱ همین سوره است.^۲ هرچند که گاهی قیودی نیز برای آن در نظر گرفته شده است، از جمله: از دست دادن جذابیت جنسی و خودداری از خودآرایی در منظر عمومی (مکارم شیرازی، ۵۴۲/۱۴). یعنی ظاهر آیه شریفه به صورت عام (بدون اشاره به قید زمانی و مکانی) وجوب پوشاندن برخی از قسمت های بدن برای این دسته از زنان (به شرط عدم خودنمایی) را ملغی می‌کند. اما در برخی منابع، این حکم تخفیف در پوشش فقط ناظر به درون خانه دانسته شده است (سیوطی، ۵۷/۵). پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود این است که استثناء از حکم پوشش شامل کدام گروه از زنان و کدام یک از بخش‌های لباس است؟ برای روشن شدن مراد از آیه شریفه لازم است چندین بخش از آن مورد بررسی قرار گیرد:

بررسی واژه «قواعد» می‌تواند پاسخ بخش اول پرسش را فراهم آورد چرا که در لغت «قواعد» جمع «قاعده» بوده (قریشی، ۲۳/۶)، و قاعد به معنی نشسته کنایه از ناامیدی

۱. وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ.
۲. از جمله شواهد عام و خاص بودن نسبت میان این آیه ۳۱ و آیه ۶۰، تفسیر واژه ثياب در آیه ۶۰ به خمار است که در روایات بیان شده، چرا که به طور مستقیم به آیه ۳۱ اشاره دارد زیرا در آنجا از «وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ» سخن به میان آمده است.

است (ابن سیده، ۱۷۱/۱). از آنجا که ایستاده بودن برای امری، کنایه از مهیا بودن برای امری است، در مقابل آن نشسته بودن به معنی ناامیدی نسبت به آن امر خواهد بود، لذا قواعد در این آیه شریفه به زنانی اشاره دارد که به علت کهنوت سن تمایلی به ازدواج با آنها وجود ندارد (طریحی، ۱۲۹/۳). علت اصلی این عدم تمایل یائسه شدن زن و در نتیجه عدم امکان باروری دانسته شده است (ابن منظور، ۳۶۱/۳ - ابن سیده، ۱۷۱/۱). در تفسیر نیز این واژه را به زنان یائسه یا آنان که دیگر جذابیت ظاهری برای ازدواج ندارند تفسیر می‌کنند و بیان می‌دارند که عبارت «لا یرجون نکاحا» جنبه توضیحی برای «قواعد» دارد (طباطبایی، ۲۲۷/۱۵).

بررسی معنای واژه «ثیاب» می‌تواند کلید پاسخ به بخش دوم پرسش باشد چرا که برخی از روایات -مانند روایت امام باقر(ع)- این واژه را به جلباب تفسیر کرده اند، درحالی‌که برخی دیگر از روایات -مانند روایت امام صادق(ع)- در تفسیری گسترده‌تر، آن را شامل خمار (روسری) و جلباب می‌دانند (بحرانی، ج ۴ / ۹۹). به عبارت دیگر حتی رخصت اجتماعی مشروط (مشروط به عدم زینت) مذکور در آیه شریفه نیز به معنای جواز در برهنگی نبوده و نهایتاً شامل جلباب^۱ و خمار^۲ خواهد بود. و در پایان آیه نیز تاکید می‌کند که اگر چه با توجه به شرایط این افراد، نسبت به رعایت حجاب کامل از آنها رفع حرج شده است، اما همچنان رعایت پوشش کامل برای خود آنها سودمند تر است، لذا می‌فرماید: «و پاکدامنی برای آنان بهتر است»^۳.

اما شاید بتوان این آیه شریفه را یکی از شاهکارهای بیانی قرآن کریم در نسبت با موضوع زن دانست، زیرا با وجود آن که آیه در مقام بیان عدم رغبت مردان نسبت به این گروه از زنان است (طوسی، ۴۶۱/۷ - طبرسی، ۲۴۳/۷)، اما این موضوع را از زاویه

۱. جلباب به معنی پوشش سراسری است که از گردن به پایین را می‌پوشاند و عبای عربی و چادر امروزی باشد.

۲. خمار به معنی پوششی است که گردن و موی سر را می‌پوشاند و معادل روسری و مقنعه امروزی است.

۳. أَنْ يُسْتَعْفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ

۴. لَا يَطْمَعُ فِي جَمَاعِهِنَّ لِكِبْرِهِنَّ

نگاه زنان مطرح می‌کند و می‌فرماید این گروه زنان امیدی به ازدواج ندارند. به عبارت دیگر اگر قرار بود زاویه نگاه از سمت مردها مطرح شود، جملات بار ارزشی پیدا می‌کردند چرا که باید می‌گفت: «مردان دیگر تمایلی به ازدواج با زنی که بطور معمول توان باروری ندارد، را ندارند» که این نوعی نگاه ابزاری بوده و با شأنیت زن مومن مطابقت ندارد، لذا قرآن در اوج بلاغت با تغییر زاویه بیان، مطلب را با حفظ جایگاه زن بیان کرده است.

۳. زینت؛ اشاره به ثروت دنیا (الاحزاب- ۲۸)

اگرچه آیه ۲۸ سوره احزاب از جمله آیاتی است که در آن واژه «زینت» به کار رفته و مخاطب آن نیز زنان پیامبر هستند، اما نحوه ترکیب واژگانی و ساختار معنایی آیه نشان می‌دهد که ارتباط این آیه با موضوع پژوهش، یعنی تحلیل کاربرد واژه «زینت» در نسبت با موضوع زن در قرآن - از نوع ارتباط مستقیم نیست. در مقایسه با آیاتی که پیش‌تر بررسی شد و در آن‌ها واژه «زینت» به صورت صریح به زنان نسبت داده شده بود، در این آیه «زینت» به صورت عطفی به «الدنيا» اضافه شده (درویش، ۸/۸) و اشاره به جلوه‌های فریبنده حیات مادی دارد که میان زنان و مردان مشترک است، یعنی فریبندگی زینت در آیه، موضوعی مختص به زنان نبوده و در نگاه اولیه، آیه ارتباط وثیقی با موضوع پژوهش حاضر ندارد اما از آنجا که خطاب آن به زنان پیامبر بوده و آنچه که به عنوان طرف دوم مقایسه در آیه مطرح شده (همسری پیامبر اکرم(ص))، موضوعی زنانه است، در حوزه پژوهش حاضر قرار می‌گیرد. خداوند در این آیه می‌فرماید: «ای پیامبر! به همسرانت بگو: اگر شما خواهان زندگی دنیا و زینت آن هستید، بیایید تا شما را بهره‌مند سازم و به شیوه‌ای پسندیده رهایتان کنم.»^۲

در بررسی تفسیری، مشخص می‌شود که شأن نزول این آیه مربوط به زمانی است که

۱. لا یطمع فی جماعهن لکبرهن

۲. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكِ إِن كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا.

برخی از همسران پیامبر اکرم(ص)، پس از دستیابی مسلمانان به غنائم جنگی، خواستار بهبود شرایط مادی زندگی خود شدند. تقاضاهایی نظیر لباس‌های نفیس، خادم یا لوازم زندگی از سوی همسران پیامبر مطرح شد. پیامبر(ص) در واکنش به این خواسته‌ها، یک ماه از آن‌ها کناره گرفت تا این‌که آیه نازل گردید و به‌صراحت میان زندگی ساده همراه با پیامبر یا زندگی مادی و جدایی از او، گزینه‌ای روشن پیش روی آنان گذاشت. به عبارتی، چنانچه به دنبال آن سبک زندگی توأم با زینت دنیایی هستند، جمع آن با زوجیت با پیامبر ناممکن است و می‌بایست یکی از این دو را انتخاب نمایند (مکارم شیرازی، ۱۷/ ۲۷۷-۲۷۹؛ طباطبایی، ۱۶/ ۴۸۴-۴۸۶؛ طبرسی، ۸/ ۵۶۸). بنابراین نوع کاربرد واژه «زینت» در آیه شریفه (عطف به "الحیاء الدنیا") نشان می‌دهد که مقصود از زینت، تجملات و مظاهر دنیوی بوده و امری وابسته به هویت زنانه نیست.

۴. زینت دنیا و لذت‌های آن؛ از جمله افعال شیطان (۱۴ آل عمران)

«محبت و عشق به خواستنی‌ها [که عبارت است] از زنان و فرزندان و اموال فراوان از طلا و نقره و اسبان نشان‌دار و چهارپایان و کشت و زراعت، برای مردم آراسته شده است؛ اینها کالای زندگی [زودگذر] دنیاست؛ و خداست که بازگشت نیکو نزد اوست.»^۱

آیه ۱۴ سوره آل عمران از جمله آیاتی است که در مباحث تفسیری مرتبط با مفهوم زن و جایگاه او در گفتمان قرآنی مورد توجه مفسران قرار گرفته است. اما باید توجه داشت که به خلاف آیات قبلی (آیات بحث شده در موضوع زینت و زن) که خطاب آن‌ها معطوف به پیامبر اسلام(ص) یا همسران ایشان بود، در آیه ۱۴ سوره آل عمران، با توجه به پیوند ساختاری این آیه با آیات ۱۰ و ۱۱ که توصیفی از رفتار کفار ارائه می‌دهند، می‌توان نتیجه گرفت که موضوع آیه، وصف گرایش‌های دنیازدگی و حب شهوات در میان انسان‌هایی

۱. زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ.

است که از مسیر هدایت فاصله گرفته‌اند، و با تعبیر «الناس» به آنها اشاره می‌کند. چرا که در برخی منابع تاکید شده است که واژه «الناس» در سیاق عربی، هنگامی به کار می‌رود که گوینده درصدد بیان یک حکم کلی یا نوعی خوارشماری موقعیت انسانی مخاطب باشد (طباطبایی، ۹۵/۳).

از میان تمام نکات مرتبط با این آیه دو نکته نسبت به پژوهش حاضر مورد اهمیت است: نخست، اینکه فعل «تزین» از نظر نحوی و مفهومی، به صورت مستقیم با موضوع زن پیوند دارد؛ دوم، آن که واژه «النساء» در متن آیه به عنوان نخستین و بارزترین مصداق از شهوات انسانی ذکر شده است (طبرسی، ۷۱۱/۲). چنین ترکیبی، پرسش‌هایی را درباره‌ی ماهیت شهوت در این آیه و نسبت شهوت به نساء با دیگر مصداق شهوت ذکر شده در آیه و نیز جایگاه زن در این ساختار مفهومی به وجود می‌آورد که برای پاسخ به این پرسش‌ها در ادامه برخی از واژگان موجود در آیه شریفه را با تأمل بیشتری مورد بررسی قرار می‌دهیم:

در این آیه، ریشه «زین» در قالب فعل مجهول «زُيِّنَ» به کار رفته است و بر اساس دیدگاه بسیاری از مفسران، فاعل محذوف این تزین، شیطان معرفی شده است (سیوطی، ۱۰/۲؛ طباطبایی، ۹۵/۳). البته تعدادی از مفسرین فاعل زین را خداوند نیز دانسته‌اند، به عنوان مثال در تفسیر نمونه ذیل این آیه آمده است: «آنچه در تفسیر آیه صحیح به نظر می‌رسد این است که زینت دهنده خداوند است از طریق دستگاه آفرینش و نهاد و خلقت آدمی. زیرا خدا است که عشق به فرزندان و مال و ثروت را در نهاد آدمی ایجاد کرده تا او را آزمایش کند...» (مکارم، ۴۷۶/۲). در حالی که در مقابل، مرحوم طباطبایی ذیل این آیه در المیزان اینگونه می‌فرماید: «مراد از فاعل جلوه‌گری که در آیه "زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ" ... نامش برده نشده، خدای سبحان نیست.» (طباطبایی، ۱۴۸/۳).

نظر مرحوم طباطبایی گذشته از این که با ساختار بیانی^۱ آیات شریفه هماهنگ است با

۱. به این معنی که از چند آیه قبل موضوع آیات در مقام بیان وضعیت کفار و بیان ملاک های تقسیم بندی کفار و مومنین است.

آنچه در مورد الناس گفته شد نیز کاملاً سازگار است و ترجمه آن چنین خواهد بود که شیطان حب شهوات را در دل انسان‌های گمراه زینت می‌دهد. حال باید دید که مراد از شهوت چیست؟ از منظر معناشناختی، واژه «شهوات» جمع «شهوه» است که در لغت به معنای میل و گرایش شدید نفس به چیزی آمده است. این تمایل می‌تواند مشروع یا نامشروع و صادق یا کاذب باشد (راغب اصفهانی، ۴۶۸). در روایتی از امام صادق (ع) شهوت ذکر شده در آیه این گونه تفسیر شده است: «مردم در دنیا و آخرت هیچ لذتی را بالاتر و شیرین‌تر از لذت زنان تجربه نکرده‌اند، و این همان است که خدای عزوجل فرموده: "محبّت خواستنی‌ها برای مردم زیبا جلوه داده شده است"» (بحرانی، ۶۰۱/۱). بنابراین، عنصر «لذت» را می‌توان جوهره‌ی مشترک میان تمامی مصادیق ذکر شده در آیه دانست. یعنی «نساء»، «بنین»، «اموال»، «اسب‌ها» و... هرکدام در نسبت با نوع انسان جلوه‌ای از احساس لذت، غرور، امنیت یا قدرت برای فرد فراهم می‌آورد. لذا می‌توان گفت شهوت در این آیه به معنای میل صرف نیست، بلکه به معنای تجربه‌ی لذت‌جویانه‌ی نفس از موضوعات دنیوی است که «نساء» در صدر آن‌ها قرار دارد.

با این وصف، باید دقت داشت که واژه «نساء» در این آیه ناظر به زن به‌مثابه یک کنشگر انسانی نیست، بلکه دلالت آن بر جنسیت زنانه به‌عنوان موضوع کشش نفسانی در قالب لذت‌جویی است. به عبارت دیگر، آنچه در آیه مورد نکوهش قرار می‌گیرد، زن به عنوان «دیگری جنسی» نیست، بلکه میل افراطی و محوریت‌یافته‌ای است که مردان در بافت جاهلی نسبت به لذت از زنان داشته‌اند. چنان‌که در برخی تفاسیر تأکید شده است، آیه ناظر به اموری است که انسان را از مسیر حق منحرف کرده و او را به دنیا مشغول می‌سازند (طبرسی، ۲۵۶/۳).

۱. مَا تَلَذَّذُ النَّاسُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ بِلَذَّةٍ أَكْثَرُ مِنْ لَذَّةِ النِّسَاءِ، وَهُوَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ: زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ.

نتایج مقاله

بررسی نسبت میان موضوعات زن و زیبایی در قرآن کریم در ضمن واژه شناسی های دقیق، پژوهشگر را به این سو سوق می دهد که ریشه «زین» نسبت به دیگر واژگان زیبایی قرابت معنایی بیشتری با موضوع دارد. از دیگر سو تحلیل واژه «زینت» در قرآن کریم نشان می دهد که این واژه برخوردار از مفهومی چندلایه و سیال است که در بسترهای مختلف با کارکردها و دلالت های متفاوتی به کار رفته است.

به عبارتی، برخلاف برداشت های رایج که عموماً مستند به آیه ۳۱ سوره نور «زینت» را مفهومی زنانه و معطوف به بدن و ظاهر زنان می دانند؛ پژوهش حاضر با بررسی تمامی کاربردهای این واژه در قرآن و تکیه بر شواهد زبانی و نحوی، نشان می دهد که:

۱. نگاه قرآنی به «زینت» نه جنسیتی، بلکه انسان محور، اخلاق مدار و تربیتی است و برای نخستین بار، با بهره گیری از تحلیل فراگیر تمام موارد کاربرد واژه «زینت» و مشتقات آن در قرآن کریم، یک چارچوب مفهومی-کارکردی را ارائه می دهد و بعد از ترسیم نقشه مفهومی زینت در کل قرآن، زمینه ای برای بازخوانی موضوع حجاب بر پایه کارکردگرایی قرآنی فراهم می آورد؛ رویکردی که در هیچ یک از پیشینه های بررسی شده دیده نمی شود.

۲. از منظر آماری، ریشه «زین» در ۴۶ مورد قرآنی، عمدتاً در قالب افعال و در بیشتر موارد با فاعلیت شیطان به کار رفته است؛ امری که دلالت بر وجه فریبنده، موقتی و آزمون گر زینت در ساحت دنیوی دارد. در موارد اندکی نیز، فاعلیت الهی به چشم می خورد که با خلق زیبایی های طبیعی یا ایجاد زمینه ابتلاء بشر در مسیر رشد همراه است.

۳. در پیوند زینت با موضوع زن، قرآن در موارد بسیار معدودی (چهار مورد) به شکل مستقیم از واژه «زینت» در توصیف یا خطاب به زنان بهره گرفته است. از این میان، تنها دو مورد در مقام تبیین احکام پوشش ظاهر شده اند و یک مورد به طرح زن به عنوان یکی از شهوات دنیوی در کنار مال و فرزند اشاره دارد؛ بی آنکه نگاه تحقیرآمیزی نسبت به زن بما هو زن در آن مستتر باشد. به تعبیری، تأکید قرآن بر نحوه رفتار، نیت آشکارسازی زینت و

تأثیر اجتماعی آن است و صرفاً جنسیت نیست. در واقع به دنبال نقد آن دسته از تمایلات افراطی بشر است که زنان را صرفاً در جایگاه ابزاری برای لذت تعریف می‌کند.

۴. بررسی بلاغی آیات سوره نور (به‌ویژه آیه ۳۱) نشان می‌دهد که قرآن در عین بیان احکام مربوط به بدن زنان، از زبانی محترمانه، غیرمستقیم و با بار زیبایی‌شناختی بهره برده و از واژگانی چون «زینت» به جای الفاظ صریح‌تر و گاه تحقیرآمیز استفاده کرده است. این امر نشان‌دهنده نگاه تکریمی قرآن به زن در عین تأکید بر حدود و حریم‌های اجتماعی است.

در نتیجه، می‌توان گفت که نگاه قرآن به زن در نسبت با زیبایی به شکل کامل در برابر نگاه امروزی قرار دارد، چرا که در موارد اشاره مستقیم به زنان خاص نه تنها با نگاه ابزاری نگاه نکرده است بلکه حتی با هدف صیانت از زن و جایگاه او دستور به مخفی کردن زینت نیز به او داده است. از سویی دیگر در رابطه با واژه «زینت» نیز باید گفت که این ریشه در قرآن حامل شبکه‌ای مفهومی و ارزشی است که میان زیبایی، امتحان، فریب، کرامت و اخلاق پیوند برقرار می‌کند. نسبت میان «زن» و «زینت» نیز در این منظومه معنایی، نه رابطه‌ای ماهوی و فروکاهنده، بلکه نسبتی جزئی، متغیر و وابسته به زمینه است. چنین تحلیلی مؤید آن است که قرآن با اجتناب از تقلیل زن به موجودی صرفاً زینتی، به گونه‌ای ظریف و هوشمندانه، نقش او را در ساختار اجتماعی، معنوی و زیبایی‌شناختی جامعه انسانی ترسیم کرده است؛ نگاهی که همزمان از افراط‌گرایی جنسیت‌محور و تقلیل‌گرایی ظاهربین فاصله دارد و الگویی متوازن برای فهم زن، زیبایی و اخلاق در ساختار اسلامی ارائه می‌دهد.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم
۲. ابراهیمی، بی بی رحیمه، تحلیل انتقادی بر تعیین مصادیق زینت در فتاویٰ معاصر، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، شماره ۲۷، ۱۴۰۱.
۳. ابن سیده، علی بن اسماعیل، المحکم و المحيط الأعظم، تحقیق عبدالحمید هندوی. بیروت: دار الکتب العلمیة، لبنان، ۱۴۲۱ق.
۴. ابن فارس احمد، معجم مقاییس اللغة، دارالفکر. قم، ۱۳۹۹.
۵. ابن منظور محمد بن مکرم، لسان العرب، دار صادر، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
۶. اخوان، سیده زهره، کارکردهای ۱۲ گانه سیاق در تعیین و تبیین معنای آیات و واژگان قرآن، دوفصل نامه سبک شناسی مطالعات قرآن کریم، ۵، ۵۵-۷۲، ۱۴۰۰.
۷. افلاطون، ضیافت، ترجمه محمد علی فروغی. انتشارات جامی، ۱۳۸۷.
۸. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، مؤسسة البعثة. قم، ۱۳۷۴.
۹. بهبودی، محمدباقر، حجاب شرعی، مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، قم، ۱۳۸۷.
۱۰. درویش، محی‌الدین، إعراب القرآن الکریم و بیانه، دار الیمامة، سوریه، ۱۴۱۵ ق.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دار العلم - الدار الشامیة، ۱۴۱۲ ق.
۱۳. رفاهی کمساری، آ، مولفه‌های تصور از جذابیت زن و بازنمایی آن در تصاویر بازیگران زن ایرانی در اینستاگرام (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، ۱۴۰۰.
۱۴. زرگوش ماجده، آرایش و زینت زن از منظر قرآن و سنت، مجله مطالعات دین پژوهی. (۶)، ۵۴، ۱۳۹۸.
۱۵. زرگوش نسب، عبدالجبار، احکام زنان از دیدگاه مذاهب پنجگانه‌ی اسلامی، فقه، حقوق و علوم جزا، شماره ۴، ۱۳۹۶.
۱۶. زرفا، سید محمدحسین، شبکه مفهومی زینت در سنت روایی شیعه، فصلنامه علمی پژوهشی الهیات هنر، مدرسه اسلامی هنر، ۴(۱۱)، ۱۳۹۶.
۱۷. سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، مکتبه آیه الله مرعشی نجفی. قم، ۱۴۰۴ ق.
۱۸. شریفی، علی. رضازاده جودی، مهدی، منظومه مفهومی زیبایی‌شناسی در پرتو آیات قرآن کریم، سراج منیر، شماره ۲۱، ۱۳۹۴.
۱۹. شریفی، عنایت الله، زیبایی‌ها و زینت‌ها از منظر قرآن، درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۵۶۹، ۱۳۸۷.
۲۰. شهبازی، فاطمه. منصوری، محمد هادی، تحلیل کاربست آیات مرتبط به سنت امهال یا (املاء و استدرج) در خطبه حضرت زینب سلام الله علیها، فصلنامه تخصصی مطالعات معارف حدیثی، ۱(۲)، ۷۵-۸۸، ۱۴۰۲.
۲۱. صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد، المحيط فی اللغة، عالم الکتب، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
۲۲. طاهری‌نیا، احمد، بررسی مفهومی و مصداقی واژه‌های «زینتهن» و «ما ظهر» در سوره نور و نقد دیدگاه‌ها، پژوهش‌های قرآنی، سال ۲۸. شماره ۱، ۱۴۰۳.
۲۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، (جلد ۳، ۱۵، ۱۶). موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۳۹۳ ق.
۲۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، دار المعرفه، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۲۵. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، کتابفروشی مرتضوی، تهران، ۱۳۷۵.
۲۶. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، دار إحياء التراث العربی، لبنان، (بی تا).

۲۷. عناقه، عبد الرحیم، تجلی زن در اندیشه ابن عربی، فصل نامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ، شماره ۱۲، ۱۳۹۱ش.
۲۸. فخرایی، فرزانه. اسلام پورکریمی، حسن، نگاهی کوتاه به زینت و خودآرایی از منظر آیات و روایات، بانوان شیعه، سال ۷، شماره ۲۳، ۱۳۸۹.
۲۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، دار إحياء التراث العربی، بیروت، لبنان، ۱۴۲۱ ق.
۳۰. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، دار الکتب الإسلامية، تهران، ۱۳۷۱.
۳۱. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، دار الکتب، قم، ۱۴۰۴ ق.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامية)، تهران، ۱۴۰۷ ق.
۳۳. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت، ۱۳۶۲.
۳۴. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۴۶۲ ق.
۳۵. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، مؤسسه النشر الإسلامية، ۱۴۰۹ ق.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴.
۳۷. موسوی بجنوردی، سیدمحمد، مباحث حقوقی تحریر الوسیلة. انتشارات مجد، تهران، ۱۳۹۰.
۳۸. واعظزاده خراسانی، محمد، المعجم فی فقه لغة القرآن و سر بلاغته، مؤسسة البحوث الإسلامية، مشهد، ۱۴۳۵ ق.
۳۹. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور). (بی تا). پایگاه جامع قرآن. بازدید 28 Otc. <https://quran.inoor.ir>
40. Rubab, S., Ali, S., Anwaar, Z., Sheraz, A., & Hassan, N. (2021). A semiotic analysis of conflation of beauty and feminism in Pakistani advertisements. Hong Kong Journal of Social Sciences, 57(Spring/Summer), Article e436.
41. Kaziga, R., Muchunguzi, C., Achen, D., & Kools, S. (2021). Beauty is skin deep; The self-perception of adolescents and young women in construction of body image within the Ankole society. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(15), 7840.